

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/108-112>

Sədaqət Fətullayeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun dissertantı

<https://orcid.org/0000-0003-1533-8592>

sedaqet.fatullayeva@sdu.edu.az

Maarifçilik dövrü elm və cəmiyyət arasında qarşılıqlı təsir və transformasiya dövrü kimi

Xülasə

Məqalədə maarifçilik fenomeninin mahiyyəti geniş şəkildə izah olunur, elmi kəşflərin və rəşional düşüncənin alim və mütəfəkkirlərin təmsalında cəmiyyətin dünyagörüşünə necə təsir göstərdiyi təhlil edilir. Bu prosesin nəticəsində cəmiyyətin ənənəvi, dini-dogmatik yanaşmadan uzaqlaşaraq daha çox ağıl, təcrübə və elmi sübutlara əsaslanan düşüncə tərzinə yönəlməsi xüsusi vurğulanır. Eyni zamanda, maarifçilik ideyalarının sosial münasibətlərə, idarəetmə formalarına və insan-cəmiyyət əlaqələrinə gətirdiyi yeni yanaşmalar müxtəlif aspektlərdən müzakirə olunur. Məqalədə qeyd edilir ki, bəzi elmi ideyaların sistemli şəkildə formalaşdırılması və institusionallaşdırılması əsasən Qərb cəmiyyətlərində baş versə də, bu ideyaların ilkin intellektual mənbələrinin və fəlsəfi təməl prinsiplərinin Şərq düşüncəsində formalaşdığı elmi istinadlar əsasında əsaslandırılır. Bu kontekstdə Şərq alimlərinin elmin inkişafında oynadığı rolun sonrakı Qərb maarifçiliyinə təsiri göstərilir və maarifçilik prosesinin qlobal, mədəniyyətlərarası xarakter daşdığı nəticəsinə gəlinir. Maarifçilik dövründə elm və cəmiyyət arasında qarşılıqlı təsir və transformasiya baş verdi. Elmi kəşflər və ixtiralar dünyaya yeni baxışlar təklif etdi və əvvəlki təsəvvürləri sorguladı, bu da öz növbəsində cəmiyyətdə dəyişikliklərə səbəb oldu. Məsələn, Qalileo Qaliley və Nyutonun elmə verdiyi töhfələr təbiət dünyası və dini inanclar haqqında cəmiyyətin təsəvvürlərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Və yaxud Fransız maarifçisi və sosioloqu O.Kontun təməlini qoyduğu “Elmi pozitivizm” cərəyanı cəmiyyətin “elmi” öyrənilməsinə təklif etdi. Buna görə də o öz təlimini ilkin olaraq, “sosial fizika” adlandırdı. Daha sonra onu daha da təkmilləşdirərək sosiologiya- cəmiyyəti öyrənən elm kimi təqdim etdi. Lakin sonralar belçikalı alim və statistik A.Ketlenin də həmin termindən istifadə etdiyini nəzərə alaraq, elmi dövriyyəyə yeni söz sosiologiyayı daxil etdi.

Açar sözlər: maarifçilik, cəmiyyət, sosial struktur, elm, sosiologiya

Sadaqat Fatullayeva

Sumgayit State University

Institute of Philosophy and Sociology of ANAS dissertation

<https://orcid.org/0000-0003-1533-8592>

sedaqet.fatullayeva@sdu.edu.az

The age of Enlightenment — an era of Mutual Influence and Transformation Between Science and Society

Abstract

The article provides a comprehensive explanation of the phenomenon of Enlightenment, analyzing how scientific discoveries and rational thought, as represented by scholars and intellectuals, transformed societal worldviews. It emphasizes the gradual shift of society away from traditional, religious-dogmatic perspectives toward modes of thinking grounded in reason, empirical evidence, and scientific inquiry. At the same time, the article discusses the new approaches introduced by Enlightenment ideas to social relations, forms of governance, and the interaction between the

individual and society from multiple perspectives. The article also argues that although the systematic development and institutionalization of certain scientific ideas largely took place in the West, the original intellectual foundations and philosophical roots of these ideas can be traced back to Eastern thought. This claim is substantiated through scholarly references, highlighting the significant contributions of Eastern scholars to the advancement of science and their influence on later Western Enlightenment thinkers. In this context, the Enlightenment is presented not merely as a Western phenomenon, but as a global and cross-cultural intellectual process. For example, the contributions of Galileo Galilei and Isaac Newton to science significantly altered society's understanding of nature and religious beliefs. Furthermore, the French Enlightenment thinker and sociologist Auguste Comte, the founder of the movement known as scientific positivism, proposed the idea of the "scientific" study of society. Initially, he called his doctrine "social physics". Later, he refined this doctrine and presented sociology as a science that studies society. However, taking into account that the Belgian scholar and statistician A. Quetelet also used this term later, he introduced a new word into scientific circulation — "sociology".

Keywords: *Enlightenment, society, social structure, science, sociology.*

Giriş

Maarifçilik dövrü dedikdə, ağıl, elm və rəşadət düşüncəni əsas götürən, dini-dogmatik dünyagörüşünə qarşı çıxan, insan hüquqları, azadlıq və bərabərlik ideyalarını önə çəkən intellektual hərəkət başa düşülür (Kant, 1784, s. 481–494). Bu dövrün əsas ideoloji mahiyyəti insanın dünyanı və cəmiyyəti anlama prosesində ən ali idrak vasitəsi kimi ağılın ön plana çəkilməsi ilə xarakterizə olunur. Düzgün elmi yanaşma tətbiq etdikdə, Kantın maarifçilik anlayışını insanın "öz ağılından başqasının rəhbərliyi olmadan istifadə etməsi" kimi dəyərləndirdiyini görürük. Bu yanaşma insanın həm fərdi, həm də ictimai həyatında avtoritetlərdən və ənənəvi dogmalardan azad olaraq rəşadət düşüncəyə əsaslanmasını zəruri sayır.

Maarifçilik fəlsəfəsinin digər mühüm nümayəndəsi Con Lokkun əsərlərində də təbii hüquqlar, azadlıq və rəşadət düşüncə mərkəzi yer tutur (Locke, 1690, s. 20-25). Lokkun siyasi-fəlsəfi baxışlarında cəmiyyət fərdlərin təbii hüquqlarını qorumaq məqsədilə yaratdığı rəşadət bir qurum kimi izah edilir. Bu baxımdan, cəmiyyətin mənşəyi və fəaliyyəti ilahi iradə ilə deyil, insan ağılı və sosial müqavilə prinsipləri ilə əlaqələndirilir. Volter isə dini fanatizmə və xurafata qarşı kəskin mövqe sərgiləyərək, ağıl və azad fikrin cəmiyyətin tərəqqisində həlledici rol oynadığını müdafiə edir (Iggers, 1959, s. 434). Beləliklə, Qərb maarifçilərinin ümumi baxışlarında cəmiyyətin rəşadət əsaslarla izahı və elmi düşüncənin sosial həyatın təşkilində əsas meyar kimi qəbul edilməsi ön plana çıxır.

Tədqiqat

Maarifçi ideyalar yalnız Qərb fəlsəfi mühitinə xas olmamışdır. Qərblə yanaşı, Şərq ölkələrində də fəlsəfi fikir yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. VIII əsrdən etibarən yunan mədəniyyəti və ellinizm dövrünün elmi-fəlsəfi irsi ərəb dilinə tərcümə edilərək İslam dünyasında geniş yayılmışdır. Bu proses nəticəsində Şərqdə aristotelizm və digər antik fəlsəfi ənənələr əsasında formalaşmış elmi-fəlsəfi məktəblər meydana gəlmişdir. Şərq düşüncəsində cəmiyyətin təbiət qanunlarına bənzər obyektiv qanunauyğunluqlar əsasında öyrənilməsi ideyası mühüm yer tutmuşdur.

Baxmayaraq ki, ictimai münasibətləri, sosial strukturları və dəyişmə proseslərini müstəqil elmi istiqamət kimi araşdıran sosiologiyanın banisi kimi fransız mütəfəkkiri Ogüst Kont tarixə düşmüşdür, elm tarixində bu sahənin ideya əsaslarını daha erkən dövrdə formalaşdırmış böyük şəxsiyyət kimi XIV əsr müsəlman alimi İbn Xəldun xüsusi yer tutur. İbn Xəldun cəmiyyətin təbiəti, dövlətlərin yüksəlişi və süqutu, iqtisadi və sosial faktorların qarşılıqlı təsiri kimi məsələləri "əl-Muqəddimə" əsərində sistemli şəkildə təhlil etmiş və "ictimai elm" (ilm-ul-umran) terminini irəli sürmüşdür. Digər tərəfdən, Ogüst Kont "sosiologiya" terminini ilk dəfə rəsmi elm adı kimi istifadə etmiş, onu pozitivist metodologiya əsasında sistemləşdirmiş və akademik sahə kimi formalaşdırmışdır. Bu məqalənin məqsədi hər iki alim arasında müqayisəli təhlil aparmaqla sosiologiyanın ideya baxımından banisinin kim olduğunu və onun institusional səviyyədə kim tərəfindən qurulduğunu aydınlaşdırmaqdır.

Lakin cəmiyyətin elmi öyrənilməsi ideyası daha dərin tarixi köklərə gedib çıxır. Kontdan əvvəl bu yanaşmanın izlərinə ingilis filosofu Tomas Hobbsun əsərlərində rast gəlinir. Hobbsun Qalileo Qalileyin təbiəti fiziki qanunlarla izah edən elmi metodundan təsirlənməsi onun cəmiyyətin də analogi şəklində qanunauyğunluqlarla öyrənilə biləcəyi fikrini formalaşdırmışdır. O, “De Corpore” əsərində maddi cisimlərin hərəkətini riyazi qanunlarla əlaqələndirməyə çalışaraq, cəmiyyətşünaslığın metodoloji baxımdan təbiətşünaslıqla yaxınlaşmasına zəmin yaratmışdır (Robertson, 1911, s. 545).

Bu yanaşma sonralar fransız mütəfəkkiri Anri de Sen-Simon tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Sen-Simon cəmiyyəti fizika və biologiya elmlərindəki qanunlara bənzər obyektiv qanunlarla izah etməyi təklif etmiş və qanunauyğunluq ideyasını sosial təhlilin mərkəzinə yerləşdirmişdir (Iggers, 1959, s. 433–436). Onun fikrincə, ictimai fəlsəfənin əsas vəzifəsi cəmiyyətin dəyişməz və daimi qanunlarını üzə çıxarmaqdır. Bu yanaşma zəkanın hökmranlığını təmin etməklə cəhalətin aradan qaldırılmasına xidmət etməli idi. Sen-Simonun tələbəsi və davamçısı olan Ogüst Kont bu ideyaları daha da sistemləşdirərək sosiologiyayı müstəqil elm sahəsinə çevirmişdir.

Burada xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, cəmiyyətin elmi öyrənilməsi ideyasının mövcudluğu ilə sosiologiyanın elm kimi formalaşması eyni tarixi mərhələyə təsadüf etmir. Cəmiyyət haqqında elmi və fəlsəfi düşüncələr hələ IX əsr Şərq peripatetiklərində, xüsusilə Əbunəsr Əl-Fərabinin əsərlərində, eləcə də XIV əsrdə İbn Xəldunun yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Bu fakt bir daha göstərir ki, sosioloji düşüncənin ideoloji və nəzəri təməli ilk dəfə Şərqdə qoyulmuş, lakin onun müstəqil elm kimi institusionalaşdırılması XIX əsrdə Qərbdə, Ogüst Kont tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Toynbi İbn Xəldunu “dünya tarixinin ən böyük sosioloqu” adlandırmışdır (Nielson, 2024). Amerikan sosioloqu E. Giddens isə Qərb sosiologiyasının klassik nümayəndələrinin – E.Dürkheym və M. Veberin – İbn Xəldunun ideyalarından təsirləndiyini qeyd etmişdir (Giddens, 1997, s. 386). İbn Xəldun cəmiyyətin sosial strukturunu, iqtisadi münasibətləri, siyasi hakimiyyətin təbiətini və mədəni inkişaf proseslərini ilk dəfə elmi və analitik şəkildə izah etmiş, “əsəbiyyə” nəzəriyyəsi vasitəsilə kollektiv həmrəyliyin sosial dinamikanın əsas mexanizmi olduğunu göstərmişdir.

Bu nəzəri yanaşmalar türk mütəfəkkirlərinin əsərlərində də davam etdirilmişdir. Ziya Gökalp türk dünyasında sosioloji düşüncənin elmi əsaslar üzərində formalaşmasında xüsusi yer tutan mütəfəkkirlərdən biridir. O, cəmiyyətin izahında metafizik, normativ və spekulativ yanaşmaları tənqid edərək, sosiologiyayı empirik müşahidəyə, elmi təhlilə və rəşional ümumiləşdirmələrə əsaslanan müstəqil bilik sahəsi kimi təqdim etmişdir. Gökalpın yanaşmasına görə cəmiyyət fərdlərin mexaniki toplusu deyil, özünəməxsus struktur və funksional bütövlüyə malik olan, daxili qanunauyğunluqlar əsasında fəaliyyət göstərən sosial orqanizmdir. Bu konseptual yanaşma onun sosioloji təfəkkürünün əsas metodoloji dayağını təşkil edir və cəmiyyətin elmi üsullarla öyrənilməsinin mümkünliyünü əsaslandırır (Gökalp, 1918, s. 29).

Gökalp cəmiyyətin struktur quruluşunu təhlil edərkən sosial institut anlayışına xüsusi əhəmiyyət verir. Ailə, din, iqtisadiyyat, hüquq, dövlət və təhsil kimi institutlar onun nəzəri modelində cəmiyyətin sabitliyini və davamlılığını təmin edən əsas funksional mexanizmlər kimi təqdim olunur. O, bu institutların hər birinin müəyyən sosial ehtiyacları ödədiyini və cəmiyyət daxilində normativ davranışların formalaşmasında həlledici rol oynadığını vurğulayır. Gökalp üçün sosial institutların öyrənilməsi təsviri xarakter daşımamalı, onların tarixi inkişafı, funksional rolu və qarşılıqlı əlaqələri elmi metodlarla sistemli şəkildə təhlil edilməlidir. Bu baxımdan onun sosioloji yanaşması struktur-funksional təhlilin ilkin formalarından biri kimi qiymətləndirilə bilər (Gökalp, 1918, s. 46).

Ziya Gökalp sosiologiyayı yalnız mövcud sosial reallıqları təsvir edən elm kimi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən nəzəri çərçivə kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, elmi əsaslara söykənməyən sosial islahatlar təsadüfi və qeyri-sabit xarakter daşıyır. Bu səbəbdən sosiologiya sosial dəyişmə proseslərinin rəşional şəkildə idarə olunması üçün zəruri intellektual vasitə kimi çıxış edir. Gökalp bu yanaşma ilə sosioloji biliyin normativ siyasət və ideologiya ilə deyil, elmi metodologiya ilə əlaqələndirilməsinin vacibliyini ön plana çəkir.

Gökalpın sosioloji konsepsiyasında metodoloji baxımdan ən mühüm yeniliklərdən biri mədəniyyət (hars) və sivilizasiya (medeniyyət) anlayışlarının aydın şəkildə fərqləndirilməsidir. O, mədəniyyəti millətin tarixi yaddaşını, kollektiv şüurunu, dilini, əxlaq normalarını və adət-ənənələrini

əhatə edən daxili dəyərlər sistemi kimi izah edir. Sivilizasiya isə elmi biliklər, texnoloji nailiyyətlər və beynəlxalq səviyyədə paylaşılmış rəşional təcrübələrin məcmusu kimi təqdim olunur. Gökalpın fikrincə, cəmiyyətin elmi təhlilində bu iki anlayışın qarışdırılması metodoloji səhvlərə yol açır və milli inkişaf modellərinin düzgün qurulmasına mane olur (Gökalp, 1923, s. 22-33).

Bu fərqləndirmə Gökalpın sosioloji yanaşmasına həm milli, həm də universal ölçü qazandırır. O, bir tərəfdən milli mədəniyyətin qorunmasının sosial davamlılıq üçün zəruri olduğunu göstərir, digər tərəfdən isə sivilizasiyanın elmi-texniki nailiyyətlərinin qəbul edilməsini cəmiyyətin tərəqqisi üçün vacib şərt kimi qiymətləndirir. Beləliklə, Gökalp cəmiyyətin elmi öyrənilməsini milli xüsusiyyətləri nəzərə alan, lakin universal elmi prinsiplərə əsaslanan integrativ sosioloji model çərçivəsində təqdim edir.

Nəticə etibarilə, Ziya Gökalpın sosioloji irsi türk dünyasında cəmiyyətin elmi şəkildə öyrənilməsinə yönəlmiş ilk sistemli nəzəri çərçivə kimi dəyərləndirilə bilər. Onun cəmiyyətə sosial orqanizm kimi yanaşması, sosial institutların struktur-funksional təhlili və mədəniyyət–sivilizasiya fərqləndirməsi müasir sosioloji tədqiqatlar üçün də metodoloji və nəzəri əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Nəticə

Maarifçilik fəlsəfəsi sosial quruluşlara və ənənələrə mövcud bilikləri sorğulamaqda və yeni etik və siyasi konsepsiyaları irəli sürməkdə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi. Maarifçilik dövrünün filosofları, məsələn, Volter və Jan-Jak Russo, status-kvonu tənqid edir və fərdi azadlıqları və siyasi dəyişiklikləri təşviq edirdilər (Pateman, 1988, s. 19-60). Sosial ədalət və demokratik idarəetmə hərəkətləri Volterin mülki azadlıqları müdafiə etməsindən və Russonun sosial müqavilə nəzəriyyəsindən təsirlənirdi.

Fəlsəfə həmçinin skeptisizm və tənqidi düşüncəyə dəyər verən bir atmosferi təşviq edərək cəmiyyətin dəyərlərinə təsir etdi. Maarifçilik dövrünün məntiq və empirik sübutlara olan vurğusu intellektual araşdırma və müzakirə mədəniyyətini inkişaf etdirdi ki, bu da ənənəvi inanclara və təcrübələrə yenidən baxmağa səbəb oldu (Outram, 2013, s. 1-9). Bu dəyişiklik qanunvericilik çərçivələrinə, mədəni münasibətlərə və təhsil müəssisələrinə uzunmüddətli təsir göstərdi. Eyni zamanda cəmiyyət də bu təsirlərdən yan qala bilməzdi. Çünki, fərdlərdən ibarət olan cəmiyyətin inkişafı fərdlərlə paralel olaraq gedir. Anlayan və dərk edən insan cəmiyyətinin hüquqi-siyasi şüuru, bədii zövqü, ideoloji təfəkkürü də uyğun olaraq dəyişikliyə məruz qaldı. Lakin dəyişikliklər bununla da məhdudlaşmayaraq, cəmiyyətin bütün sahələrində dərin intellektual, sosial və siyasi transformasiyalara yol açan mərhələsini formalaşdırdı. Artıq insan cəmiyyətdə baş verənləri mistik və dini izahlar vasitəsilə deyil, elmi metodlarla araşdırıb anlamağa başladı. Bilik əldə etmənin əsas yolu təcrübə və müşahidə kimi elmi tədqiqat üsullarından istifadəyə əsaslandı. Cəmiyyətin dünyagörüşündə yaranan əsaslı dəyişikliklər maarifçiliyi ictimai şüurun transformasiyası kimi qiymətləndirilməsinə əsas verdi. Rabitə iyerarxiyasına əsaslanaraq, maariflənmə elm vasitəsilə düşüncəni, düşüncə də uyğun olaraq cəmiyyətin dəyişdirildiyi bir mərhələyə çevrildi.

Lakin dəyişiklik bir dəfəlik və eyni məzmunlu olmadığı üçün transformasiya da eyni tərkibli olmamış, dövrdən-dövrə təsir, sürət və resurslarına görə fərqləndi. Sənaye dövrünün əsas resursu fiziki əmək, xammal və digər sənaye texnikası olduğu halda informasiya cəmiyyətinin əsas xammalı informasiya kimi təzahür etdi. Fiziki əmək intellektual əməklə əvəzləndi. Bu intellektual əmək yaradıcı, analitik, rəqəmsal, distant işlərdə özünü göstərdi. Maarifçiliyin əsas komponentləri olan elm, bilik anlayışı da əvvəlki mahiyyətini saxlaya bilmədi. Belə ki, sənaye dövründə təhsil birdəfəlik xarakter daşıyırdı, insan mənimsədiyi biliyi uzun müddət istifadə edə bilirdi. Müasir cəmiyyətdə isə bilik daha tez köhnəlir, və yaxud yeni biliyin fonunda keyfiyyətini qoruyub saxlaya bilmir. Biliyin insanların düşüncə tərzinə, dünyagörüşünə və sosial münasibətlərinə təsirini nəzərə alsaq, sənaye dövrü insanı mexaniki, xətti və qaydaya əsaslanan düşüncə tərzinə malik, iyerarxik struktura uyğunlaşan idisə, müasir insan tənqidi fikirli, sistemli və yaradıcı düşünən, çevik qərarvermə qabiliyyətinə malk, şəbəkə münasibətlərində aktiv insandır. Sosial münasibətlərə gəlincə isə, sənaye dövründə insanların münasibəti əsasən fiziki və lokal məkanla məhdudlaşan standart münasibət idi,

müasir rəqəmsallaşma dövründə isə sosial münasibətlərin xarakteri kəskin dəyişikliyə uğramış, global, rəqəmsal əlaqələrlə əvəzlənmişdir.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, maariflənin fərdin cəmiyyətdə rolu da kəskin dəyişir. Cəmiyyəti teoloji nöqteyi-nəzərdən anlayan insanın baxışları ona metafizik baxışdan yanaşan və daha sonra elmi öyrənən insandan kəskin şəkildə fəqlənirdi. Dövrə görə insan dəyişdiyi üçün sənaye dövrü insanı sistemin bir hissəsi, kütləvi istehsal mexanizminin elementi kimi, informasiya cəmiyyətinin insanı isə fərdi təşəbbüs, yaradıcılıq, bilik və innovasiyaya meylliliyi ilə səciyyələndi.

Ədəbiyyat

1. Comte, A. (1842). *Cours de philosophie positive* (Vol. 4, “Physique sociale”). Bachelier / Hermann.
2. Giddens, A. (1997). *Sociology* (3rd ed.). Polity Press.
3. Gökalp, Z. (1918a). *Sosyoloji tetkikler*. Yeni Mecmua Yayınları.
4. Gökalp, Z. (1918b). *Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak*. Türk Yurdu Yayınları.
5. Gökalp, Z. (1923). *Türkçülüğün esasları*. Matbaa-i Âmire.
6. Iggers, G. G. (1959). Further remarks about early uses of the term “social science.” *Journal of the History of Ideas*, 20(3), 433–436. <https://doi.org/10.2307/2708121>
7. Kant, I. (1784). An answer to the question: What is Enlightenment? *Berlinische Monatsschrift*.
8. Kuhn, T. S. (2002). *The structure of scientific revolutions* (3rd ed.). University of Chicago Press.
9. Locke, J. (1690). *Two treatises of government*. Awnsham Churchill.
10. Nielsen, N. (2024, May 28). Part of a series on the philosophy of history: Ibn Khaldūn and the introduction to history. *Medium*. <https://jnnielsen.medium.com/ibn-khald%C5%ABn-and-the-introduction-to-history-89101206275a>
11. Outram, D. (2013). *The Enlightenment* (3rd ed.). Cambridge University Press.
12. Pateman, C. (1988). *The sexual contract*. Stanford University Press.
13. Robertson, G. C. (1911). Hobbes, Thomas. In *Encyclopædia Britannica* (11th ed., Vol. 13, pp. 545–552). Cambridge University Press.
14. Vahidov, F. (2004). *Sosiologiya*. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.

Daxil oldu: 25.11.2025

Qəbul edildi: 12.01.2026